

Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К.: Центр пам'яткознавства, 2012. – Вип. 21. – С. 186-194.

УДК 351.853(477.73)''1918/1920''(092)

І. О. Старенький,

м. Кам'янець-Подільський

Пам'яткоохоронна діяльність

П. В. Клименка на Поділлі у 1918-1920 рр.

У статті розглядається пам'яткоохоронна діяльність Пилипа Васильовича Клименка на Поділлі, його участь у діяльності пам'яткоохоронних організацій, роль у збереженні архівної спадщини.

Ключові слова: охорона пам'яток, Поділля, П. В. Клименко, Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва, Українська Революція.

В умовах руйнації та необдуманого перебудови історико-культурних пам'яток, актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху для використання його кращих надбань на сучасному періоді розвитку країни. У повній мірі це стосується і території Поділля. Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі розгорнув Пилип Васильович Клименко.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вивчали О. О. Нестуля¹, М. Б. Петров², В. П. Ляхоцький³, І. Дивний⁴, І. Матяш⁵ та ін. Проте питання залишається недостатньо вивченим.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського 1918 року. 30 грудня 1918 року його було призначено екстра-ординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – К-ПДУУ) по кафедрі історії⁶. Згідно протоколу комісії по розподілу професорів по розрядах 23 травня 1919 року займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений ректором Іваном Івановичем Огієнком 5 лютого того ж року⁷.

Після свого приїзду до міста над Смотричем П. В. Клименко розпочинає активну пам'яткоохоронну роботу. Вже 1919 року за ініціативою ректора К-ПДУУ Івана Огієнка та Пилипа Клименка було створено Архівну

комісію, обов'язком якої було фахове упорядкування архівів університету, Кам'янець-Подільського та Поділля, започаткувавши таким чином збереження архівних фондів та колекцій, які залишилися без власників.

До складу Архівної комісії, крім П. В. Клименка, входили також Ю. Й. Сіцинський, П. Г. Клепатський, Л. Б. Б'ялковський, О. З. Неселовський та ін.⁸.

Вже 13 травня 1919 року Архівна комісія звернулася із заявою до Ради професорів К-ПДУУ, в якій обґрунтовувалася необхідність звернення до Кам'янець-Подільського Револьюційного комітету з проханням про передачу архіву Жандармського управління та «Наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду»⁹. У документі також вказувалося, що архіви ці потрібні для «закладання учебного архиву при Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті з метою досліджування громадянського руху на Україні в ХІХ столітті»¹⁰.

31 липня 1919 року відбулося засідання Архівної комісії, на якому було «складено текст проти нищення архівів» та призначено наступне засідання на 4 серпня¹¹. 4 серпня на засіданні Комісії було висловлено думку, що «щоби не допустити цього [знищення архівних документів – І.С.], потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визначається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої входили-би знавці архівного діла та археографії»¹². Таким комісіям надавалося право відбирати цінні для науки матеріали з архівів різних установ та передавати до архівосховищ. На засіданні було заслухано доповіді Юхима Сіцинського та Леона Б'ялковського про архівну справу в Росії та Західній Європі. На основі доповідей Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н. Я. Григорієва та проекту закону «Про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва», одним з ініціаторів якого був Пилип Клименко. Цим законопроектом передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх

походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes»¹³.

8 серпня 1919 року до Міністерства народної освіти було надіслано витяги з протоколів з проханням «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини»¹⁴.

13 серпня 1919 року, під впливом пам'яткоохоронців, зокрема і П. В. Клименка, було видано обіжник до всіх підлеглих установ Міністерства народної освіти та органів місцевої влади, в якому зазначалося: «В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться більшовицькими бандитами та їх прихильниками, гинуть національні скарби нашої науки і культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т.п. Ці матеріали переховуються в церквах, костьолах, державних та громадських установах та маєтках приватних власників і тому більшовики, ніби борючись з «буржуями», а в дійсності грабують, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби»¹⁵. Щоб зберегти старожитності від нищення, пропонувалося:

1) вжити всіх заходів для збереження «національних цінностей, які перебувають у небезпеці», повідомляючи кожен раз про вжиті заходи міністерству народної освіти;

2) роз'яснювати, як громадянам, так і козакам Української армії про «шкоду, яка робиться національному добробуту Держави нищенням бібліотек і архівів»;

3) у випадку небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям і бібліотекам, негайно повідомляти Міністерство народної освіти¹⁶.

19 серпня 1919 року Міністерство народної освіти звернулося до П. В. Клименка з пропозицією очолити Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. Отримавши схвальну відповідь, наказом міністерства №122 від 20 серпня 1919 року його було затверджено на посаді¹⁷.

Цього ж дня наказом Міністерства народної освіти на допомогу П. В. Клименку тимчасово фахівцем відділу було призначено завідуючого

художньо-промисловою школою (15 березня 1919 року Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу учбову майстерню було перетворено в художньо-промислову школу ім. Т. Г. Шевченка¹⁸) Володимира Гагенмейстера¹⁹.

21 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти Пилипу Клименку доручалося: «1) ...негайно одібрати архівні матеріали і листування Подільського жандармського управління, які були взяті Комісією з п. Дороновичем на чолі, складеною в початку революції для розбору матеріалів згаданого управління. 2) Урядовець особливих доручень при т. Міністру народної освіти д. Еліян тимчасово прикомандирується в розпорядження виконуючого обов'язки Голови Відділу охорони пам'яток старовини проф. П. Клименка для прийому від Комісії по розбору матеріалів архіву Жандармського управління і всіх справ згаданого управління»²⁰. Цікаво, що під документом стоять підписи Н. Я. Григорієва та самого П. В. Клименка.

Наступного дня на сторінках газети «Україна» з'явився лист до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти, підписаний доктором Йосипом Пеленським, головою архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, членом Ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю. Александровича, віце-директора Державного військово-історичного музею М. Обідного, приват-доцентів К-ПДУУ Ю. Й. Сіцінського, Л. Б. Б'ялковського та ін. У ньому наголошувалося на необхідності виробити мережу державних архівів і через них з допомогою місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх сповідань, в яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв та національної культури, яке б серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що зібрані б розграбовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з палаців та церков²¹.

29 серпня 1919 року за ініціативою Пилипа Клименка Міністерство внутрішніх справ направило до місцевих органів влади розпорядження, згідно якого їм доручалося здійснювати догляд і захист пам'яток «від знищення, псування і продавання». Наступного дня циркулярним розпорядженням, підписаним П. І. Холодним і П. В. Клименком, «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон» зобов'язувалися також губернські та повітові комісари народної освіти. Незабаром міністерство направило на місця розроблений П. В. Клименком об'їзник, в якому губернським та повітовим комісарам давались додаткові роз'яснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, які вони мали терміново вжити. Зокрема їм пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Розуміючи, що на місцях нерідко не було спеціалістів, які б могли визначити історико-мистецьку цінність речей, П. В. Клименко як вихід з такої ситуації розглядав практику виїзду у віддалені райони експертів Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва²³.

30 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти за №9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури: «Для вироблення інструкції по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказую утворити Архівну комісію при міністерстві народної освіти з оплатою згідно коштів державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідуючих осіб: професор д-р Йосип Пеленський, приват. доцент прот. Євфим Сіцінський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул міністерства народної освіти М. Альтер, представник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представники міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф.

Боберського, д-ра Кревецького, Мих. Гаврилка, д-ра Осипа Назарука»²⁴. Вони також увійшли до складу Комісії зі створення статуту Національного архіву в Києві²⁵.

Архівна комісія внесла на розгляд Міністерства народної освіти для подання Урядові проект Закону України «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва» з пояснювальною запискою до нього, проекти Ради народних міністрів:

- а) про заснування губернських архівних комісій;
- б) про вилучення з крамниць м. Кам'янця поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання;
- в) про розробку статуту архіву тощо²⁶.

У Головному управлінні мистецтв та національної культури обговорювалися положення законопроекту УНР «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва», яким вперше закладався правовий фундамент державного опікування національними пам'ятками:

«1. Пам'ятки старовини й мистецтва на Україні: архітектурні, археологічні, архівальні, бібліотечні, музейні, побутові та всі інші, маючі культурно-історичну цінність і значіння, знаходяться під охороною й доглядом Держави.

2. Забороняється нищити й псувати всі зазначені в п.1 пам'ятки, а також затаювати, вивозити або пробувати вивезти за кордон всі окремі речі і збірки культурно-історичного значіння, а саме: архівальні матеріали, археологічні і нумізматичні речі, рідкі книжки, картини, гравюри...

3. Винні в порушенні п.2 караються грошовою виплатою в скарб від 2000 до 200000 гривень, ув'язненням в тюрми на строк від 4 місяців до 2 років і конфіскацією в державну власність речей вивозу»²⁷.

30 серпня фахівцем VI класу Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва було призначено колишнього вчителя латинської мови Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії С. С. Дложевського²⁸. Він мав допомогти П. В.

Клименку ревізувати архів та бібліотеку Губернського статистичного комітету та виробити умови їх передачі К-ПДУУ²⁹. Цього ж дня до Подільського губернського комісара було надіслано прохання зробити розпорядження про передачі бібліотеки Губернського статистичного комітету К-ПДУУ³⁰.

У вересні 1919 року Петро Холодний та Пилип Клименко звернулися до міністра ісповідань Івана Огієнка з листом, в якому просили його «зробити розпорядження, щоб пани-отці оповістили населення про заховання всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність та узагалі вживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або розграбованих селянами»³¹. У відповідь на звернення 3 жовтня 1919 року згідно розпорядження міністра ісповідань до духовних консисторій був направлений циркуляр, в якому пропонувалося «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заховання в цілості всяких книжок, картин, документів і т.ін.»³².

Великим досягненням пам'яткоохоронців, зокрема і П. В. Клименка, було видання журналу «Українська старовина». Ідею, свого часу через несприятливі обставини не реалізовану О. Грушевським, розпочати випуск друкованого органу Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретаріату справ освітніх, який він очолив з часу заснування, журналу «Пам'ятки», втілили в життя кам'янецькі шанувальники пам'яток старовини і мистецтва, архівісти-науковці. Не отримавши коштів від Уряду УНР, члени Архівної комісії змогли переконати у важливості запланованої акції провідників ЗУНР й отримали необхідне фінансування³³.

Водночас за ініціативою Пилипа Клименка почалося активне збереження архівів та бібліотек ліквідованих установ та покинутих

шляхетських маєтків шляхом їх передачі освітнім закладам, головним чином К-ПДУУ.

10 вересня 1919 року П. В. Клименко заборонив доступ до жандармського архіву, який був реквізований та неописаний і тимчасово знаходився в помешканні громадської бібліотеки³⁴.

19 вересня наказом Пилипа Клименка передбачалося: «архіви скасованих установ, а саме дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губерніального статистичного комітету при губерніальному правлінні, а також бібліотеки цих установ передати до Кам'янець-Подільського державного українського університету»³⁵.

Що стосується жандармського архіву, то про його передачу К-ПДУУ прохав також Розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської громадської бібліотеки, адже на час там не було пристосованих приміщень³⁶.

Коли надійшло повідомлення, що в с. Чернятин біля м. Жмеринки в замку князя Львова є нерозграбована бібліотека (5000 томів), то Пилип Клименко видав наказ начальнику штабу Наддніпрянської Дієвої армії отаману Сінклеру перевезти цю бібліотеку до Жмеринської гімназії³⁷.

Після ревізії будинку архіву Губернського правління в Кам'янці-Подільському по вулиці Довгій, його стан було визнано незадовільним і піднято питання про передачу архіву К-ПДУУ або ж його ремонту³⁸. В акті обстеження будівлі вказувалося, що «завдяки нерівномірній осадці будинку, не маючого фундаменту, одна стіна розкололась від верху до низу наскрізь, ринви для стікання води попсовані і вода руйнує стіни, покрівля в деяких місцях протікає. Зважаючи на те, що зазначений будинок має архітектурну цінність пам'ятки будівництва кам'яного кінця XVIII століття, а також що розвалення його загрожує цінному архіву бувшого Губерніального правління, зазначений будинок потрібно негайно полагодити: прибудувати до стін два контрфорси і ринви для стоку води на місце старих приробити»³⁹.

П. В. Клименко звертався до І. І. Огієнка, який на той час обіймав посаду Головноуповноваженого Уряду УНР на Поділлі, наголошуючи на

необхідності «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючі в найбільш загрожуєчому стані перевезти до архіву б. Губерніального правління, а військові архіви – до Кам'янецької фортеці»⁴⁰. Невдовзі було видано розпорядження перевезти архів Подільського губернатора та його канцелярії до будинку архіву колишнього Губернського правління, виділивши на ці потреби необхідні кошти⁴¹. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва провів обстеження наявних там документів та знову звернувся до Івана Огієнка. У листі вказувалося на необхідності проведення ремонтних робіт, які частково можна було профінансувати за рахунок продажу статистичних матеріалів перепису 1897 року, «уже використаних і визнаних комісією за науково безвартості». Продаж 400 пудів документів мав дати 20000-40000 крб. для ремонту даху та стін. Зазначалося також, що ця акція до певної міри призупинить і «потаємне купування науково-цінних матеріалів, якому спричиняється головне паперовий голод»⁴².

Велике занепокоєння в пам'яткоохоронців, зокрема і Пилипа Клименка, викликав той факт, що в «жидівських крамницях м. Кам'янця з'явилося багато науково цінних документів». Як виявилось, колишній архіваріус Губернського правління продав понад 800 пудів актових книг⁴³.

Величезною проблемою для охорони архівної спадщини був «паперовий голод». Так, постановою Подільського губернського комісара від 29 жовтня 1919 року передбачалося відправляти архівні матеріали на паперову фабрику Лідії Кацеби для повторної переробки на папір, брак якого відчувався для ведення державного діловодства. Проте зазначалося, що для переробки можна використати «деяку кількість паперу з архіву Подільського Губернського Правління, а також з архівів і других підлеглих Комісаріату установ, за для чого попередньо скласти Комісію для розбору підлягаючих передачі на паперову фабрику діл і паперів з того боку, чи не мають вони якого-небудь історичного чи археологічного значіння»⁴⁴.

Отже, велику роль у збереженні історико-культурної спадщини на Поділлі відіграв екстра-ординарний професор Кам'янець-Подільського

державного українського університету, голова Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва Пилип Васильович Клименко. Одразу після свого приїзду наприкінці 1918 року до Кам'янця-Подільського він поринув у збереження старожитностей, а весною 1919 року очолив створену при університеті Архівну комісію. Основна діяльність Пилипа Клименка була спрямована на збереження покинутих та пограбованих архівів та бібліотек. Не зважаючи на важке фінансове становище, вдалося зберегти велику кількість документів, які складають на сьогодні основу архівних фондів Державного архіву Хмельницької області.

В умовах погіршення військово-політичної ситуації в 1920 р. проводити пам'яткоохоронну роботу ставало дедалі важче, а з остаточним встановленням радянської влади на Поділлі та створенням Камподкосту розпочався новий етап в історії пам'яткоохоронного руху в регіоні.

Примітки

1. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.; Його ж. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля. – Полтава, 1993. – 90 с.; Його ж. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / О. О. Нестуля. – К., 1995. – Ч.1: 1917 – середина 20-х рр.. – 280 с.; Його ж. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матер. / О. О. Нестуля (авт.-упоряд.) та ін.; В. О. Горбняк (відп. ред.). – К.: Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.; Його ж. Роль П. В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. О. Нестуля // Духовні витoki Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 307-309.

2. Петров М. Б. П. В. Клименко – історик Поділля / М. Б. Петров // Духовні витoki Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 43-44.

3. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові... / В. П. Ляхоцький. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 664 с.
4. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): документальний біографічний нарис / І. Дивний // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т.І. – С. 356-385.
5. Матяш І. Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки / Ірина Матяш // Пам'ять століть. – 2001. – №1(27). – С. 123-124.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2582, оп.1, спр. 182, арк. 10-11.
7. Петров М. Б. Вказ. праця. – С. 43.
8. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 405-409.
9. Держархів Хмельницької області, ф. р-582, оп.1, спр. 93, арк. 17.
10. Там само.
11. Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 229.
12. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, арк. 138-138 зв.
13. Там само.
14. Там само, арк. 32.
15. Нестуля О. О. Визвольні змагання... – С. 72-73.
16. Там само.
17. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 6, арк. 28.
18. Там само, арк. 18.
19. Там само, арк. 20.
20. Там само, арк. 21.
21. Завальнюк О. М. Ю. Й. Січінський у 1917-1920 рр.: громадянсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січінського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня

народження Ю. Січинського і 115-річчя від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 26; Нестуля О. О. Визвольні змагання... – С. 72-73; Його ж. Доля церковної старовини... – С. 57-59; Черняк В. В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В. В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 629.

22. Нестуля О. О. Доля церковної старовини... – С. 57-59.

23. Нестуля О. О. роль П.В. Клименка... – С. 308.

24. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 6, арк. 27.

25. Там само, арк. 46а зв.

26. Там само, спр. 14, арк. 79.

27. Там само.

28. Там само, спр. 6, арк. 22.

29. Там само, спр. 14, арк. 48.

30. Там само.

31. Там само, ф. 1072, оп.1, спр. 37, арк. 1.

32. Там само, арк. 2.

33. Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 234.

34. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, арк. 68.

35. Там само, арк. 78.

36. Там само, спр. 17, арк. 8.

37. Там само, спр. 14, арк. 81-83.

38. Там само, арк. 107, 112.

39. Там само, арк. 115-115 зв.

40. Там само, ф. 1131, оп.1, спр. 9, арк. 8; Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 240.

41. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 46, арк. 5; Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 240.

42. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 6, арк. 126; Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 240-241.

43. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, арк. 133.

44. Там само, арк. 119.

In the article protect of monument activity of Pylyp Vasyl Klimenko is examined on Podilli, his participating in activity of protect of monument organizations, role in the maintainance of the archived inheritance.

Keywords: protect of monument, Podillya, P. V. Klimenko, Department of guard of protect of monument antiquity and art, Ukrainian Revolution.